

volt. Lévén a „szellem arisztokratája”, neki a többlet is kellett. Nem nyugodott addig, amíg ki nem sísteregte magából az egyedüli, illyési megfogalmazást: „Olyan könyvet akarok írni, amelyet nem a képzelet teremt, de a képzelet irányít.”

*

A szobában, ahol ez a monológ elhangzott egykor, most Flóra asszony áll sújtottan. Később Ika jön be. Kezet fogunk, állunk, nézzük egymást a halál másnapján, mintha egy föld-rengés után állnánk a romok között szótlánul. Illyés az ő halottjuk, talán itt kellene virrasztani fölötte, ebben a magára hagyott szobában s elborítani, betemetni körtefavirággal, mint a fiatal, tavaszi halottakat. Mert a Nyolcvanéves — fiatal is volt! A reményüinktől és zsarnoki bizodalunktól kényszerült az maradni. Akartuk, nagyon akartuk, hogy éljen, egészen a kíméletlenségig akartuk, de tehattünk-e egyebet? Tehattunk-e, ha csak őhozzá fellebbezhettünk? Ha csak őt éreztük illetékesnek legbensőbb dolgainkban! Ha Szegeden jártam: megkérdezték, hogyan van Illyés? Mit gondol, mire készül? De megkérdezték ezt Kassán és Kolozsváron is, New Yorkban és Debrecenben, Münchenben, Balmazújvároson és Marosvásárhelyen. Hajdani időkben — hitem szerint — ő lett volna a „nagyágos fejedelem”. Ha kell Bethlen Gábor, ha kell Rákóczi Ferenc.

*

Toporgok a megüresedett házban, amely egy meghitt haza kicsinyített zuga volt számomra mindig. A Gazda nagylelkűségéből szabad bejárásom volt ide bármikor. Most mint a száműzött, csak tiblábolok. Leülök, fölállok, didergek. Siratni tudnám a férfit, a legvonzóbb lángészt, akit ismerhettem; siratni magunkat, mindnyájunkat. De csak nézem kirabolt szemekkel a magas és kemény parasztszékot, amelyen ülni szeretett s a dohánybarna heverőt, amelyen utóljára láttam.

CSOÓRI SÁNDOR

Figyel bennünket

Magamban mindig fejedelemnek képzeltem. Nemzetségfőnek, aki mulatságai közben is öröködik, szeme derűs villanása is a jövőt kémleri, s mindig tudja, mit kell tenni értünk és helyettünk is. Elnyűhetetlen idegekkel, verhetetlenül. Jó érzés és fölöttébb kényelmes is. Mostanában azonban növekvő szorongással kellett figyelniünk: meddig bírhatja. Hírlett, hogy időnként kegyetlen gyomorfájdalmak gyötrik, aztán depresszió bénítja, de ha láttuk, mindig a megszokott formájában láthattuk: derű és villámlás, komolyság és ironia pólusai közt szikráztatva szellemét. Aszerint, ahogy a beszélgetés menete kívánta, óvta a derűs vívás stílusát. A zord pátosztól tréfával, a csüggedéstől érvekkkel, és olyan szívósan, spontán találékonysággal, mintha létalapját védené, a magáét és mindazokét, akik irodalmon túli gondokat vállalnak, de csak szellemi hatalmukra számíthatnak. Ne ilyen elkeseredetten — intette legutóbb is ifjú híveit — és udvaroljatok többlet! Maga se politizáljon annyit — évődött Csoórrival —, írjon szerelmes verseket! Megrovással álcázva szeretetet, aggodalmat. Csak Ő tudta igazán, amit ma már mi is sejtünk, milyen nehéz igazi költőnek költészeten túli szerepet úgy betölteni, hogy amiből él, szelleme gyermeki rugalmassága, üde bősége föl ne perzselődjön. Neki sikerült.

A pálya hatalmas íve, a folytonos újulás, mely még a nyolcvanadik évéhez közelítő költőt is poetikai meglepetésekre tette képessé (Beatrice apródai), a remekművek sokasága így, együtt azt a benyomást kelti: a gondviselés őt erre szemelte ki: hogy amibe belefog, sikerrel vi-

gye véghez. Így aztán elképzelni is alig lehet, milyen kapatókon, milyen gyalogutak és útvesztők tekervényein át ért magaslataira. Pedig nem is a magaslatok ígérték, mindig feladatokat teljesített — csak mindig messzebbre jutott kitűzött céljánál. Szolnokra a Tanácsköztársaság válságos napjaiban azért ment, hogy előadást tartson: s egy nagy ütközet katonájaként tért meg onnan, egy életre szóló élménnyel. Franciaországba az ellenforradalom börtöne elől menekült mesterség nélkül, kitéve az elkallódásnak, s a francia irodalom és a modern költészet magyköveteként érkezett haza. Az uradalmi cselédek világát még gyermekkorából ismerte, de olyan művet írt róla, mely ma is a felfedezés, az elfogulatlan, üde figyelem példája. A feladattól reveláció lett, az elszakadás a hűség magasabb szintjére segítette. Így járt a munkásmozgalommal is: kiszakadt belőle, de szembe soha nem fordult vele, különváltan is őrizte az együttlét jó emlékeit, s ezt a zsákmányát, mint jó hozományt, bevitte a népi mozgalomba. S e mozgalom kötelékében is, vele egyenrangú szellemek szövetségében, nagyon messze még a fejedelmi tróntól, már fejedelmi stratégiát valósított meg. Mikor a legnagyobbak is: Babits, Németh László, Móricz, Szabó Lőrinc, Kodolányi és mások már egymás köszönését sem fogadták, ő maga lett a fórum, az intézmény, ahol találkozniuk kellett.

S az apokalipszis után, mikor úgy látszott, minden nagy szellemi folyamat megszakad, ő lett a némaságra kárhóztatott lángelmék ügyvédje, fellebbezési fóruma minden jó ügynek, az irodalom minden értelmes kísérletének. Csak aki ismeri a közeget, melyben e szerepét betöltötte, az ellene dolgozó erők szövetségét, hatalmát, az sejtethi, milyen nehéz lehetett véghezvinni, megalkotni azt, ami ma olyan masszív tömbként magasodik fölénk. Mennyi szívósság, türelem, bölcsesség, fegyelem kellett ehhez a küldetéshez.

Azt a történelmi parancsot, melyet Trianon után meg kellett értenünk, a Bethlen Gábor-i magatartásmintát a leghibátlanabban ő valósította meg. Hozzá költőként, ami majdnem képzelenség. Ez azt jelenti, hogy a csodát a bölcsesség, fegyelem és felelősség társalemeként hívta életre. Ami azt is jelenti, a feladatvégzés kegyelemmé lényegült, hogy idézett szerepét Illyés remekművekben, remekművek révén valósította meg. A feladatvégzés mulatság lett az ő műhelyében — természetesen fejedelmi mulatság, mely a küzdelmet is magába foglalja. Egyensúlya és méltósága is azért lett salaktalan, mert küzdelem eredménye. A hadistenhez, aki mindentudó nézi és intézi seregei ügyét, semmi köze. Még Árpádhoz is, aki nevezetes versében népét behozta Európába, csak úgy hasonlítható, hogy a sereg is ő: a megvert, az űzött, a bizonytalanba zúduló magyarság. Nem csak publicisztikája, verseinek alkata is ilyen. Az Illyés-versek emberei, állatai jobbára úton vannak, exodus jellegű vonulások zajlanak. Nevezetes jelképe a „Dőlt vitorla” maga is a próbált szívósan álló lélek, a győzedelmes dac jelképe; a kunhalmok földrészeket átfogó láncolatában a mostoha viszonyok közt is épen őrzött hit vall önmagáról. Gyakran az éjszaka a versek színtere, amiben nemcsak a határok válhatnak bizonytalanná, de a veszedelmek, a lehetőségek is. Valami éppen kezdődik, kirobban az Illyés-versben, tetőpontján dühöng vagy végső stációjához ér. A szereplők éppen vereség után vagy új nekilendülés pillanatában lépnek a versbe. Az ember, aki teszi dolgát, „ahogy megíratott”, „zökkemestelen”, a sokat emlegetett illyési egyensúly így, ilyen veszedelmesen mozgó közegben valósult meg.

Maga a világ, melyről egyik verse félrevezető könnyedséggel jelentette, hogy ragyogva várja a versbelépés alkalmát, épp így lesz illyésivé: hogy fölzaklatott mivoltában, sorsváltó pillanatban válik versüggé, a hadban álló lélek élményévé, argumentumává. A költő kiszemeli a nekivaló anyagot, eréllyel hívta elő belőle a rejtett jelentést, kellett a ráébredés erős szakos akta, hogy aztán annál meggyőzőbb legyen a ráismerés, férfiasabb ennek öröme. Az anyag versbegyúrásának ez az energikus művelete, az alakítás szenzuális élménye maga is feszült és nyitott viszonyra vall: az értelmes, de nehéz munka izgalma lüktet benne. A figyelem is ilyen, mellyel Illyés a dolgok s a gondok burkaiból a lényegyet kibontotta, ahogy kezelhetővé szelídítette a robbanékony kérdéseket, cselekvő akarattá a kétségbeesést. Ahogy a vizes és a dinamó révén, úgy alakul értünk valóvá minden, amit szelleme megmunkál. Még a halál is, ha Ő nézett szembe vele. A közeli vég és a vers pillanata közötti keskeny sáv múlt és jövő

színtere, talányos és zajló világ, ahol minden megtörténhet. Végső átkelőhely, ahol egyszerre és egymásba szöve látható, érzékelhető a pillanat, ahová most ért a költő s a hozomány, amellyel érkezett; az anyától melege s az éjszaka, melybe kilépni készült. A személyes halál közelségének élménye egy útrakelt nomád nemzetség népvándorlás kori szorongásaival, izgalmával töltődött föl. És a tény, hogy nemzedékéből végül magáramaradt, a testvériség olyan készségét mozgósította, mely élő iránt ilyen fájdalmasan forró sohasem lehetett. Magasrendű szövetséggé szerveződtek ezek a kapcsolatok, minden bakterház jelentett számára valamit, magánya is benépesült, volt füle a világ végéről érkező harangszóra, nádzizegésre s annak a távoli ügetésnek a dobajára, melyet utoljára Ady hallott.

Ilyés tehát a végső átkelőhelyhez érve is egy végtelen honfoglalás fedelmeként figyelt, még mindig meglepetésekre készen. Viszonya a halálhoz az évtizedes szomszédság ellenére végig csupa feszültség volt. A jégrajmegszállta kései rózsa példája jellemző e viszonyra: „Úgy pusztul —, szinte sistereg.” Ahogy említett versében a Vereckéhez érkező Árpád a lenti tájat kémleli, úgy figyelte költőnk is önmagát, művét s a végső nagy ellenséget. Számbavette rokonait, a legközelebbi kezét fogva, magát az élet melegét vélte őrizhetőnek. Átismételte hangjukat, formákat vállalt, mesterpróbáló mintákat, melyek tehetségét mozgósíthatták. Frissen lüktető verseket termettek az alkotóerő eme tornái, hídfőket az idő árjával szemben, de a költő fedezetük mögött sem ringatózott mámorba: készült, hogy teljes mivoltában lehessen jelen az átkelésnél, kicsikarja, ami fontos, s végül a halál is méltó legyen hozzá, őt példázza. A halál ugyan az, ami, de a költő is azonos maradt önmagával, ami e végső pillanatban történt vele, az egész felé nyíllalt, az étellel való kötések erejére, gazdagságára.

Ettől volt tekintete a halál előtt is emberi, komorsága derűvel érezett.

Az átkelés most lezajlott. Váratlanul nem ért bennünket, de ettől nem lesz könnyebb az árvaság. Ha hihetnénk a túlvilágban, megnyugodhatnánk, most már Ő is ott van, s elmondja a Gondviselésnek erről a világról, amit fontosnak vél, s ami eddig s ilyen messziről nem hallatszott föl. De hát tudjuk, amit veszítettünk, ábránddal nem pótolható. Sehogy sem pótolható. A szerep, melyet betöltött, szét nem osztható, a játéktér is rá volt hangolva, Vele számolt. Utánacsinálni, amit véghezvitt, nemcsak lehetetlen, de értelmetlen is volna. Nem olyan minta, amelyet másolni szokás. De téved, aki azt hiszi, hogy ismétелhetlensége folytán példája s műve is egyre távolabbi eszmévé finomul. Utóéletét a mű már a költő életében elkezdte, a gondolkodó magyarság szemében Ő volt a csillag, melyre bizalommal nézhetett az is, aki magát a költőt sose látta. Csoportok, páholyok, falkák; valóságos és szellemi határok fölött Ő volt a Génius, akihez fellebbezni lehetett, akinek el kellett mondani a mondhatatlant, mint Isten kémjének, Európa helytartójának. S aki Hozzá folyamodott, vigaszt azzal nyert, hogy beszóthette magát egy magasrendű munka folyamataiba, a tehetetlenség állapotából az értelmes cselekvés áramába kerülhetett. A jót hívta elő olvasóiból: szívósságra, hűségre, izlésre kötelezett, s ez a hatás vitafeleit sem hagyta érintetlenül. A közgondolkodás iskolája lett, erőtér létesült körülötte: szándékok, igények és készségek olyan élete, mely létének értelméről és jogáról megbizonyosodván, árván is tudhatja a dolgát.

Marcona vigasz ez, bizony, de Rá vall, hogy magunkat keményítjük, mikor a ránkhangyott hatalmas vagyon fölött kábultan búsonghatnánk is. Ez már így lesz: az összevont szem, a mongol pupilla figyel bennünket.

KISS FERENC